

بررسی حقوق محیط‌زیست دریای خزر با تأکید بر کنوانسیون منطقه‌ای زیست‌محیطی تهران

محمدعلی کفائی فر^۱، محدثه میرزاپور^۲

^۱ عضو هیئت‌علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

^۲ دانشجوی مقطع دکتری حقوق عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

چکیده

دریای خزر به‌عنوان بزرگ‌ترین دریاچه جهان، به دلیل منابع زیستی و غیرزیستی ارزشمند نسبت به گذشته، اهمیت بیشتری یافته است. از یک سو، وجود ذخایر نفت خام و گاز موجود در آن و از سوی دیگر منابع آلاینده‌ای که در سواحل آن جای دارند موجب می‌گردند که دریای خزر، به‌عنوان یک محیط بسته با فشارهای روزافزونی روبرو شود. در حال حاضر تنها چارچوب قانونی که در زمینه همکاری‌های محیط‌زیستی کشورهای ساحلی وجود دارد کنوانسیون حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر (کنوانسیون تهران) است. نگارنده در این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی درصدد بررسی حقوق محیط‌زیست دریای خزر با تأکید بر کنوانسیون منطقه‌ای زیست‌محیطی دریای خزر برآمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است: این کمیسیون با استناد به اصول مصرحه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست اهداف خود را در قالب اصولی از جمله اصل احتیاطی (ماده‌های ۴، ۵ و ۱۵)، اصل پرداخت خسارت توسط آلوده‌کننده (ماده ۲۹ کنوانسیون)، اصل دسترسی به اطلاعات (ماده ۵ و ماده ۲۱ کنوانسیون) و اصل تعهد به همکاری بیان کرده است. با این وجود، اجرای مفاد این کنوانسیون با موانعی روبرو بوده که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به وجود اختلافات و چالش‌های میان کشورهای حاشیه خزر، عدم تحقق توافق بر سر رژیم حقوق خزر و وجود چالش‌های حقوقی از جمله عرفی بودن اصول موجود در ماده ۵ معاهده و مربوط نبودن اصول عرفی قابل اعمال بر اجرای این معاهده، اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: حقوق محیط‌زیست، دریای خزر، کنوانسیون منطقه‌ای زیست‌محیطی

مقدمه

در دهه های اخیر تغییرات زیست محیطی، چالش های اساسی را در ارتباط با امنیت انسانی در جهان ایجاد کرده است (رمضانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰۱). محیط زیست همواره مورد توجه خاص بشر بوده و علت آن این است که بشر از ابتدای خلقت به عنوان عنصری از طبیعت قلمداد می شده و پیوند و علاقه خاصی با محیط پیرامون خود داشته است. امروزه با پیشرفت تکنولوژی و صنعتی شدن تمامی جوامع، گاهی فعالیت های انسانی باعث وارد آمدن صدمات جدی به محیط زیست می شود که این صدمات می تواند برای آینده نسل بشر خطرناک باشد (فرهادی و رزمی، ۱۳۹۶: ۹۵). ایجاد حساسیت نسبت به محیط زیست، از دغدغه های جدید جامعه بشری محسوب می شود که به تدریج و با ورود به عرصه های حقوقی و بین المللی، به امری سیاسی تبدیل شده است. حاصل این موضوع، تشکیل بخش هایی در سازمان های جهانی و ایجاد سازمانهای بین المللی همچون برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد، اتحادیه بین المللی حفاظت از محیط زیست، صندوق جهانی طبیعت، سازمان غیردولتی صلح سبز و نیز تشکیل کنوانسیونهای زیست محیطی و انعقاد معاهدات بین المللی در سراسر دنیا با رعایت مصالح و پیوسته های زیست محیطی بوده است (آریا پارسا، ۱۳۹۳: ۱۱۶-۱۴۰). خزر، دریای بسته ای است که علاوه بر اهمیت استراتژیکی، به جهت وجود ذخایر عظیم نفت و گاز و وجود ماهیان خاویاری در جهان معروفیت دارد (پیردشتی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸۵)، از نظر حقوقی جزء آب های کشورهای ساحلی است و مالکیت آن منحصر به همین کشورهاست. دریای خزر بزرگترین دریاچه جهان محسوب می شود که توسط پنج کشور، ایران، قزاقستان، ترکمنستان، آذربایجان و روسیه احاطه شده است. این دریاچه نقش اساسی در اقتصاد دولت های ساحلی ایفا می کند، چرا که از حیث ذخایر نفتی و غیر نفتی منبعی غنی به شمار می آید. به علت بهره برداری بی رویه و غیر اصولی از منابع این دریا، آلودگی های نفتی و صنعتی، حفاری های گسترده نفت و گاز در بستر و زیر بستر دریا، عبور و مرور نفت کش ها و کشتی ها، صید بی رویه ماهیان خاویاری، تخلیه ی مواد سمی به دریا صدمات زیست محیطی غیر قابل جبرانی به آن وارد شده است (عزیزی، ۱۳۹۷: ۹۴). خزر به عنوان بزرگترین دریاچه دنیا با تنوع زیستی، منابع نفتی و شیلاتی غنی خود از نظر استراتژیک به یکی از مهم ترین نقاط جهان بویژه در سال های اخیر تبدیل شده است. اما حساسیت و شکنندگی محیط زیست دریای خزر به جهت بسته بودن، بهره برداری های بی رویه از منابع آن و انباشته شدن آلاینده های مختلف، این دریا را با بحران اکولوژیک روبرو نموده است. تا جایی که تهدیدات زیست محیطی دریای خزر و زیان های ناشی از آن دولت های ساحلی و جامعه بین المللی را با این واقعیت روبرو کرد که اعمال مدیریت زیست محیطی در خزر صرفاً در چارچوب یک پیمان حقوقی زیست محیطی میسر می باشد. (<https://csr.ir>).

پژوهش حاضر با هدف بررسی حقوق محیط زیست دریای خزر با تأکید بر کنوانسیون منطقه ای زیست محیطی دریای خزر به رشته تحریر درآمده است.

محیط زیست

در هیچ یک از اسناد بین المللی تعریفی از محیط زیست ارائه نشده است اما می شود اینگونه تعریف کرد که محیط زیست عبارت است: از مجموعه "تمامی شرایط خارجی تاثیر گذار بر زندگی، رشد و بقا یک موجود زنده" (الکساندر) حساسیت و شکنندگی محیط زیست دریایی خزر به جهت بسته بودن محیط آن و انباشته شدن آلاینده های مختلف به نوعی دریای خزر را با بحران اکولوژیک روبرو نموده است (توکلی، ۱۳۹۷: ۱۴۴).

حقوق محیط‌زیست

حقوق محیط‌زیست به منظور ظهور مصادیق و مشکلات تازه در دنیای صنعتی امروز رشته جدیدی از مباحث حقوق را تشکیل می‌دهند و به دلیل اهمیت این موضوع بسیج جهانی نیز در قرن اخیر بر آن شده تا اقدامی بزرگ برای حفظ محیط‌زیست در قوانین موضوعه خود داشته باشد. هوشیاری کشورها در فاجعه محیط‌زیست قرن حاضر به اصول اعلامیه‌های استکهلم بر می‌گرداند که در حقیقت اولین نشست رسمی جهانی در زمینه حفاظت از محیط‌زیست بود (میرابراهیمی، ۱۳۸۹: ۱۳۹).

حقوق بین‌الملل، دریاها و دریاچه‌ها

در مفهوم حقوق بین‌الملل، دریاها و دریاچه‌ها بسته به آب‌هایی گفته می‌شود که در محدوده خشکی قرار دارند و توسط دویا چند کشور احاطه شده‌اند. معتبرترین سند در زمینه وضعیت حقوقی دریای بسته و نیمه بسته، کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق بین‌الملل دریاها می‌باشد که در فصل ۹، ماده ۱۲۲ این کنوانسیون منحصرأ تعریفی از دریای بسته و نیمه بسته ارائه شده که مقرر می‌دارد: "خلیج، حوزه آبی و یا دریای محصور میان دو یا چند کشور که از طریق گذرگاه باریکی به دریا و یا اقیانوس متصل باشد و کاملاً و عمدتاً شامل دریای سرزمینی و منطقه انحصاری دویا چند کشور ساحلی باشد" با توجه به این تعریف دریای خزر با شرایط جغرافیای خاص خود می‌تواند از مصادیق دریای بسته و نیمه بسته به نوعی در کنوانسیون آمده، باشد. از نظر حقوق بین‌الملل، این دریا جزو آب‌های داخلی محسوب می‌شوند و کشورهای ساحلی حوزه حاکمیت و قلمرو خود را انعقاد موافقت‌نامه‌ها و قرار دادها مشخص می‌کنند (پور هاشمی و اکرامی، ۱۳۹۲: ۷۵).

تاریخچه معاهدات زیست‌محیطی

شکل‌گیری معاهدات زیست‌محیطی به اواخر قرن ۱۹ بر می‌گردد و اکثریت آن‌ها از زمان کنفرانس ۱۹۷۲ ملل متحد درباره محیط‌زیست انسانی یا به عبارتی کنفرانس استکهلم به تصویب، رسیده‌اند در واقع کنفرانس استکهلم نقطه تحولی بود که آغاز یک دوره فشرده ۳۰ ساله را در معاهده‌سازی حوزه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و هم‌چنین بسیاری از اقدامات ملی را رقم زد. کنفرانس استکهلم بوجود آورنده موارد زیر بود:

- برنامه محیط‌زیست ملل متحد
- یک صندوق زیست‌محیطی
- یک برنامه عمل
- بیانیه استکهلم

بیانیه استکهلم که اولین سند جهانی در زمینه برجسته نمودن موضوعات زیست‌محیطی بود توسط ۱۱۳ دولت حاضر در کنفرانس به تصویب رسید (برمکی، ۱۳۸۹: ۲۶).

بیانیه استکهلم ذکر می‌کند که انسان به‌عنوان وابسته‌ای به محیط‌زیست خود و شکل‌دهنده آن مسئول است برای:

الف) بهبود کیفیت زندگی بشر

ب) حفاظت، مدیریت و استفاده منطقی زمین به طریقی که همه افراد بشر، نه فقط نسل حاضر بلکه نسل‌های آینده در آن سهیم باشند.

ج) پیشگیری، کاهش، یا از بین بردن آلودگی تخریب محیط‌زیست

د) آموزش افراد در همه گروه‌های سنی در زمینه حفاظت محیط‌زیست و تعادل بوم‌شناختی
ه) ترویج آن دسته از پژوهش‌هایی علمی که در جهت مسائل محیط‌زیست است
و) سازماندهی و تشویق موسسات اجتماعی برای برقراری همکاری‌های ملی و بین‌المللی در محو یا تقلیل اثرات سوء فعالیت‌های انسانی
ز) حفظ صلح و ارتباطات متوازن بین ملت‌ها از طریق مبادلات عادلانه و خلع سلاح
موافقت‌نامه‌های چندجانبه زیست‌محیطی زیادی در دوره ۲۰ ساله پس از کنفرانس استکهلم به تصویب رسیدند که برخی از آن‌ها دارای ماهیتی جهانی هستند که به شرح زیر می‌باشد:

- ۱) پیمان‌نامه جلوگیری از آلودگی دریایی ناشی از دفع مواد زاید و دیگر مواد (موسوم به پیمان‌نامه لندن - مصوب ۱۹۷۲)
- ۲) پیمان‌نامه تجارت بین‌الملل گونه‌های وحشی، گیاهی و جانوری در معرض خطر انقراض (cite's)
- ۳) پیمان‌نامه بین‌المللی جلوگیری از آلودگی به وسیله کشتی‌ها ۱۹۷۳، اصطلاح شده توسط مقاله‌نامه ۱۹۷۸ الحاقی به آن (موسوم به MARPOL مصوب ۱۹۷۳ و ۱۹۷۸)
- ۴) پیمان‌نامه حفاظت از گونه‌های مهاجر جانوری وحشی (موسوم به پیمان‌نامه، بن - مصوب ۱۹۷۹)
- ۵) پیمان‌نامه ملل متحد در باره حقوق دریاها (موسوم به UNCLOS - مصوب ۱۹۸۲ - این پیمان‌نامه یک موافقت‌نامه زیست‌محیطی نیست، اما بخش ۱۲ آن به نگهداری از محیط‌زیست دریایی می‌پردازد)
- ۶) پیمان‌نامه حفاظت از لایه ازن
- ۷) مقاله‌نامه مونترال درباره مواد مخرب برای لایه ازن (موسوم به مقاله‌نامه مونترال - مصوب ۱۹۸۷)
- ۸) پیمان‌نامه کنترل جابجایی فرامرزی مواد زائد خطرناک و دفع آن‌ها (موسوم به پیمان‌نامه بازل مصوب ۱۹۸۹)
- ۹) کنفرانس ریو ۱۹۹۲

از زمان کنفرانس ریو، علاوه بر پیمان‌نامه چارچوبی تغییر اقلیم و پیمان‌نامه تنوع زیستی، موافقت‌نامه‌های چندجانبه زیست‌محیطی دیگری نیز به تصویب رسیده‌اند که می‌توان پیمان‌نامه ملل متحد برای مقابله با بیابان‌زایی، مقاله‌نامه الحاقی به کنوانسیون لندن، مقاله‌نامه کیوتو، پیمان‌نامه رو تردام، مقاله‌نامه کارتازا پیمان‌نامه آلاینده‌های آلی پایدار نشست ۲۰۰۲ سران جهان درباره توسعه پایدار را نام برد (برمکی، ۱۳۸۹: ۲۷ تا ۳۰)

آلودگی دریاها و حقوق بین‌الملل

در چارچوب حقوق بین‌الملل آلودگی دریاها یک قاعده‌ی عمومی حقوق بین‌الملل عرفی وجود دارد که بر طبق آن دولت‌ها نباید اجازه دهند اتباع آن‌ها مواد مضر را به دریا بریزند و باعث ایراد صدمه به سایر دولت‌ها شوند. البته قبل از هر توضیحی باید یادآور شد که به لحاظ ساختار حقوقی، دریاچه خزر در زمره دریاچه‌های بسته و نیمه بسته به حساب می‌آید. منتها از نظر حقوق بین‌الملل، این دریاها جزو آب‌های داخلی محسوب می‌شوند و کشورهای ساحلی، حوزه حاکمیت و قلمرو خود را با انعقاد موافقت‌نامه‌ها و قراردادهای مشخص می‌کنند. ماده ۱۲۲ کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها مقرر می‌دارد که یک خلیج، آب‌گیر یا دریایی که سواحل آن متعلق به چند کشور باشد و به اقیانوس یا دریای دیگری حتی، توسط یک مجرای باریک راه داشته باشد یا شامل تمام یا بخش عمده‌ای از دریای سرزمینی و مناطق انحصاری اقتصادی دو یا چند کشور ساحلی گردد دریای بسته و نیمه بسته خوانده می‌شود. (حکاک‌زاده و بزرگ دعاگو، ۱۳۹۵: ۱۶۷).

اجمالاً بر طبق ماده‌ی دوم کنوانسیون ۱۹۵۸ ژنو راجع به دریای آزاد «دولت‌ها باید آزادی‌های مربوط به دریای آزاد را طوری اعمال کنند که توجه معقولی به منافع سایر دولت‌ها در استفاده از دریای آزاد بشود» نظر به کمبودهای موجود در حقوق بین‌الملل عرفی درباره‌ی آلودگی دریایی، اصول و قواعد بین‌المللی آلودگی دریاها به صورت معاهدات چند جانبه در سطح جهانی یا دو جانبه در سطح منطقه‌ای تدوین یافته‌اند. این معاهدات ابزار مهمی در جهانی کردن مقررات مربوط به حمایت از محیط زیست دریایی محسوب می‌شوند در این زمینه می‌توان از کنوانسیون بین‌المللی برای جلوگیری از آلودگی دریایی به وسیله نفت (۱۹۵۴) نام برد. در این کنوانسیون رعایت قاعده‌ی پرچم که از اصول معروف حقوق دریاها می‌باشد مورد تأکید قرار گرفته است. این کنوانسیون دولت‌ها را مکلف می‌کند در صورت مواجهه شدن با هر گونه خلافی مراتب را به دولت صاحب پرچم گزارش دهند و خواستار مجازات خاطی شوند. دو کنوانسیون دیگر یعنی کنوانسیون بین‌المللی بروکسل مربوط به دخالت در دریای آزاد به هنگام حوادث آلودگی نفتی و کنوانسیون بین‌المللی مسؤولیت مدنی خسارات آلودگی نفتی در سال (۱۹۶۹) به امضا رسیده است. طبق کنوانسیون بروکسل کشورها در صورت لزوم تحت شرایط خاصی در دریای آزاد برای مبارزه با آلودگی نفتی مداخله خواهند کرد. طبق کنوانسیون دوم صاحب کشتی در زمان وقوع حادثه مسؤول خسارات آلودگی خواهد بود (همان، ۱۵۷-۱۵۶) همچنین می‌توان از کنوانسیون جلوگیری از آلودگی ناشی از کشتی‌ها موسوم به کنوانسیون مارپول (۱۹۷۳) نام برد (ملک محمدی، ۱۳۷۴: ۱۱۲۲) علاوه بر اینها گام جدید در تحول حقوق بین‌الملل آلودگی دریایی تحت توجهات کنوانسیون سازمان ملل متحد راجع به حقوق دریاها مصوب ۱۰ دسامبر ۱۹۸۲ برداشته شد. کنوانسیون مزبور مسائلی از قبیل تهدیدهای راجع به محیط‌زیست دریایی و منابع جانداران، تخلیه‌ی مواد زائد در دریا یا در نزدیکی‌های سواحل و پیدایش لکه‌های بزرگ آلودگی نفت در دریا را مورد توجه قرار می‌دهد (کیس و دیگران، ۱۳۷۹: ۲۹). علی‌رغم برگزاری کنفرانس اول حقوق دریاها در سال ۱۹۵۸ توجه زیادی به مسائل آلودگی صورت نگرفت و صرفاً تعهدات عمومی دولت‌ها برای جلوگیری از آلودگی دریا با نفت و ضایعات رادیو اکتیو در مواد ۲۴ و ۲۵ کنوانسیون دریای آزاد ذکر گردید. گسترش فزاینده‌ی نگرانی بین‌المللی راجع به آلودگی محیط دریایی بعد از سال ۱۹۸۱ منجر به معاهدات متعددی گردید که همه‌ی آن‌ها را می‌توان به چهار دسته تقسیم بندی کرد: معاهدات عمومی چند جانبه، معاهدات منطقه‌ای، معاهدات دو جانبه و کنوانسیون حقوق دریاهای سازمان ملل متحد (۱۹۸۲) در خصوص مبارزه با آلودگی دریایی ناشی از منابع مستقر در خشکی یا فعالیت‌های کف دریاها معاهدات عمومی چندجانبه تدوین نشد. ولی به همت سازمان بین‌المللی دریایی معاهدات مبارزه با آلودگی ناشی از کشتی‌ها منعقد گردید. برنامه‌ی محیط سازمان ملل متحد تحت عنوان برنامه‌ی دریاهای منطقه‌ای^۱ با همکاری سازمان بین‌المللی دریایی معاهداتی را در سطح منطقه‌ای راجع به کلیه‌ی منابع آلودگی دریایی ایجاد کرد که می‌توان به معاهدات مربوط به حوزه‌ی دریای بالتیک، مدیترانه، خلیج فارس و دریای عمان (۱۹۷۸)، غرب آفریقا و خلیج گینه (۱۹۸۱)، دریای سرخ و خلیج عدن (۱۹۸۲)، حوزه اقیانوسی آرام جنوبی و چند برنامه دیگر اشاره کرد. (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۵: ۵)

در ۲۴ مارس ۱۹۸۳ پروتکل همکاری مبارزه با نشت نفت به امضا رسید. برنامه‌ی محیط‌زیست سازمان ملل متحد در سال ۱۹۸۱ کنوانسیون دیگری برای حفاظت محیط‌زیست دریایی و نواحی ساحلی جنوب شرقی اقیانوسیه و قرارداد و پروتکلی برای همکاری منطقه‌ای در مبارزه با آلودگی در جنوب شرقی اقیانوسیه با هیدروکربن‌ها و سایر مواد مضر ناشی از منابع مستقر در خشکی همین منطقه به امضا رسید. دستاوردهای ارزنده‌ی معاهدات مذکور مدیون تلاش‌های جدی کشورها در پذیرش

^۱. UNEP'S Regional Seas Programme

استانداردهای جهانی برای مبارزه با آلودگی است. به طور کلی در کنوانسیون‌های مربوط به آلودگی نفتی دریایی چارچوب حقوق بین‌الملل موضوعه و مدون برای حل موضوع خسارات ناشی از آلودگی‌های نفتی که معلول حوادث در دریای آزاد هستند و حقوق و تکالیف دولت‌های عضو در این زمینه مشخص و تعیین شده است. (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۵: ۶).

زمینه‌های زیست‌محیطی دریای خزر

محیط‌زیست دریای خزر به دلیل مسائل متعددی مورد تهدید قرار گرفته و فعالیت‌ها اطراف دریای خزر تعادل این اکوسیستم بسیار حساس و شکننده را به خطر انداخته است. (Nasrollahzadeh, 2010: 97) دریای خزر چالش‌های متعدد زیست‌محیطی را به خود تجربه کرده است. این چالش‌ها زمینه‌های کاهش گونه‌های بارزش این اکوسیستم را فراهم ساخته و یا اینکه آن را با خطر انقراض مواجه ساخته است. آلودگی‌ها عمدتاً ناشی از صنایع، کشاورزی و پسماندهای شهری به جهت وجود گسترده سموم و کودهای شیمیایی در کنار نشت مواد نفتی از مراحل استخراج می‌باشد. در کنار این مسئله، نوسانات دائمی دریا موجب شده تا با بالا آمدن آب دریا و زیر آب رفتن جغرافیای ساحل، شاهد آن باشیم که حجم وسیعی از مواد آلاینده به دریا منتقل گردند. علاوه بر اکوسیستم دریای خزر، انسان نیز از فرآیند فرسایش بستر این دریا متضرر شده است. از آنجایی که بخش مهمی از اقتصاد نواحی ساحلی دریای خزر به منابع موجود در آن متکی می‌باشد، هرگونه تغییر زیستی در ماهیت منابع منجر به تغییر روندهای اقتصادی و در نتیجه حذف فرصت‌های بزرگ اقتصادی خواهد شد. آلودگی منابع خزر به ضایعات نفتی و فاضلاب‌های صنعتی نواحی ساحلی، بیشترین تاثیر را آبریان خزر برجا گذاشته است که در نتیجه منجر به تغییرات مهم زیستی در بافت انسانی جوامع منطقه خزر خواهد شد. هم‌اکنون رودخانه‌های منتهی به دریای خزر در هر ۵ کشور حاشیه این دریا به کانال‌های فاضلاب تبدیل شده و حجم انبوهی از فاضلاب‌های خانگی، شهری همراه با پستاب‌های صنعتی و زه‌اب‌های کشاورزی را وارد دریای خزر می‌کند به همین دلیل آلودگی آب‌های ساحلی دریای خزر از نظر میکروبی، هزاران برابر استانداردهای بین‌المللی است و شنا در این آب‌ها باعث ابتلا به انواع بیماری‌های پوستی و قارچی می‌شود. (موسسه بین‌المللی مطالعات خزر، ۱۳۹۵). امروزه موضوع آلودگی‌های نفتی دریای خزر یک مسئله جدی میان تهدیدات مختلف موجود می‌باشد. آلودگی‌های نفتی عمدتاً حاصل، اکتشافات، استخراج و انتقال و در برخی موارد در اثر سوانح به‌وجود می‌آیند؛ آثار مخرب زیست‌محیطی را با خود به همراه دارند که این فرآیند آثار دهشتناکی را بر موجودات زنده می‌گذارد که در کنارش، از نظر اقتصادی نیز هزینه‌های زیادی را با خود به همراه دارد از آنجایی که اقتصاد کشورهای ساحلی عمدتاً برپایه ذخایر غنی نفت و گاز است، نمی‌توان متوقع بود که آن‌ها فعالیت‌های نفتی خود را قطع کنند بنابراین باید به حکمرانی ملی و منطقه‌ای مناسب و کارآمد در این زمینه پرداخت. باتوجه به کمتر بودن عمق دریای خزر در بخش شمالی و بیشتر بودن عملیات اکتشاف و استخراج در این بخش و با استناد به جهت جریان‌ات آب دریای خزر که به سمت بخش جنوبی است به‌نظر می‌رسد که عملیات حمل و نقل مواد نفتی هر چه بیشتر به ضرر حوزه جنوبی این دریا که ایران در آن قرار دارد بشود. بنابراین برای تحقق امنیت زیست‌محیطی منطقه شناسایی و تعیین مناطق حساس ساحلی این دریا و حفاظت از تنوع زیستی ساحلی و دریایی با ایجاد مناطق حفظ شده امری الزامی است (خاوری نژاد، ۱۳۹۷، ۹۵). بیشترین حجم آلودگی نفتی از سمت شمال و غرب دریای خزر وارد این دریا می‌شود. به ویژه فعالیت‌های اکتشاف، استخراج و بهره‌برداری از چاه‌های نفت سهم عمده‌ای در آلودگی دریای خزر دارد. این آلودگی‌ها البته به‌خاطر جریان آب به جنوب و به سواحل ایران می‌آید از سمت جنوب دریا نیز، سموم شیمیایی راه خود را به دریا پیدا کرده‌اند و مهم‌ترین چالش زیستی را پیش روی آبریان این دریا از ناحیه ایران قرار داده‌اند. در

کنار این مسئله می‌توان به صید بی‌رویه و کشتی‌رانی غیر مجاز از سواحل نیز اشاره کرد. همچنین در ناحیه شمال در دوران شوروی شاهد دفن زباله‌های اتمی در دریای خزر بودیم که پس از فروپاشی این مسئله از سوی کشور روسیه متوقف شده است. اما با توجه به آن که حجم وسیعی از صنایع این کشور از دوران قبل در نواحی اطراف رود ولگا برجا مانده است و این رود تامین‌کننده حجم وسیعی از منابع آبریز دریای خزر می‌باشد، شاهد آن هستیم که فاضلاب‌های صنعتی در ابعاد وسیع به این دریا از ناحیه کشور روسیه سرایز می‌شود. از مجموع آن چه که ترسیم گردید، چنین بی‌می‌آمد که تمامی ۵ کشور حاشیه دریای خزر- با سهم متفاوت نسبت به یکدیگر- در مورد آلودگی زیست‌محیطی به این پهنه دخیل هستند. بنابراین از مهم‌ترین مباحث موجود در روندهای دیپلماتیک آنان، مسائل مربوط به پاکسازی دریا از آلاینده‌های خطرناک و بازگرداندن آن به روندهای طبیعی پیشین می‌باشد (هدایتی شهیدانی، ۱۳۹۵: ۱۸۰).

کنوانسیون زیست‌محیطی دریای کاسپین (کنوانسیون تهران)

در جامعه جهانی نظریه جدیدی در حقوق بین الملل در مورد محیط‌زیست در حال شکل‌گیری است که مفهوم "محیط‌زیست مشترک" نام دارد و ناشی از این اصل است که کره زمین محیط‌زیست غیر قابل تفکیکی را تشکیل می‌دهد که کلیه عناصر آن با یکدیگر همبستگی دارند و خسارت وارده به این محیط و مسئولیت دولت‌ها در این باره نباید منحصراً محدود به مرزهای ملی و قلمرو حاکمیت آن‌ها باشد (آرپناهی، ۱۳۸۶: ۳۲). دریای خزر، به لحاظ این که وضعیت ویژه ای دارد، چه از نظر تاریخی و جغرافیایی و فنی و چه از نظر زیست‌محیطی مشابهتی با سایر دریاچه‌های مشترک بین دو یا چند کشور ندارد یعنی دریای خزر یک وضعیت منحصر به فرد دارد. شاید عرف و رویه‌های حقوقی و حتی کنوانسیون‌های عام بین‌المللی ناظر بر دریاها، نتوانند کمک زیادی به حل مشکل کنند. بنابراین عمده‌ترین منبع حقوقی که در مذاکرات دیپلماتی باید مبنا قرار گیرد قراردادهای و معاهدات موجود است (شریفی، ۱۳۸۶: ۵). نظر به عوامل گوناگونی (مانند بهره برداری از منابع نفت و گاز و بهره‌برداری بیش از حد از منابع ماهیان و به ویژه ماهی خاویار) که محیط‌زیست دریایی حساس خزر را به ویژه در دهه گذشته با تهدیدهایی مواجه ساخته‌اند، مسئله حفاظت و حمایت از محیط‌زیست دریایی خزر بیش از پیش مورد توجه دولت‌های ساحلی این حوزه آبی قرار گرفته است. بر این اساس و با توجه به بحرانی بودن وضعیت زیست‌محیطی دریای خزر، این عرصه آبی مورد توجه سازمان ملل متحد و برنامه محیط‌زیست آن واقع شد و کنوانسیون چارچوب حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر، موسوم به کنوانسیون تهران شکل گرفت (صادقی پور، ۱۳۹۸: ۱) تاریخ فروپاشی شوروی را می‌توان، سرآغاز تشدید آسیب‌های زیست‌محیطی دریای خزر قلمداد کرد، که پیامدهای زیست‌محیطی ناگواری همچون مشکلات مدیریتی و ضعف مالی دولت‌های جدید در تامین مالی حفاظت از محیط‌زیست، عدم نظارت لازم به منظور پیشگیری از فعالیت‌های مخرب زیست‌محیطی به ویژه صید بی‌رویه و غیر قانونی آبزیان و تخریب بالای محیط‌زیست در پی افزایش چشمگیر فعالیت‌های نفتی را در پی داشت (کولایی و گودرزی، ۱۳۹۲: ۱۸۸). فروپاشی اتحاد شوروی و ظهور کشورهای ساحلی جدید در حاشیه دریای خزر سبب شد بیش از پیش پهنه آبی منحصر بفرد دریای خزر تحت تاثیر آلاینده‌های متعدد و متنوع قرار گیرد. حساسیت و شکنندگی محیط‌زیست دریای خزر به جهت بسته بودن محیط آن و انباشته شدن آلاینده‌های مختلف به نوعی دریای خزر را با بحران اکولوژیک روبرو نمود. پس از فروپاشی شوروی سابق، شتاب برخی از کشورهای ساحلی این دریا برای بهره‌برداری‌های اقتصادی به گونه‌ای است که طبق شواهد موجود در آینده‌ای نه چندان دور انواع موجودات دریایی و پرندگان مهاجر در معرض تهدید انقراض قرار خواهند گرفت و دریای خزر به دریایی مرده، بدل خواهد

شد. پسرقت و انقراض انواع آبزیان دریای کاسپین از سال ۱۹۹۰ دیده شد که این امر باعث توجه جهانی برای محافظت از محیط‌زیست و سواحل برای پیشگیری از این معضل و آسیب وارده به اکوسیستم دریا را در پی داشته است (آرپناهی، ۱۳۸۶: ۳۲). با توجه به اهمیت زیست بوم دریای خزر و شرایط نامطلوب حاکم بر آن کشورهای ساحلی این دریا با همکاری با برنامه محیط‌زیست سازمان ملل اقداماتی را برای برقراری یک چارچوب مناسب حقوقی جهت حفاظت از این دریا آغاز کردند و ایجاد کنوانسیون منطقه زیست‌محیطی دریای خزر و دستور کار به کشورهای منطقه‌ای قرار گرفت. برای تهیه متن سند این کنوانسیون هشت گردهمایی از سال ۱۹۹۵ با شرکت نمایندگان و کارشناسان پنج کشور ساحلی دریای خزر و سازمان های بین‌المللی از جمله یونپ تشکیل شد و نهایتاً کنوانسیون تهران راروز سه‌شنبه ۱۳ آبان ماه سال ۱۳۸۲ امضا کردند (امیدی، ۱۳۸۹: ۵).

جدول ۱: جزئیات کنوانسیون تهران

مشکلات	عملکرد	اهداف	اعضا
عدم بهبود وضع منابع زنده	پروتکل آمادگی، واکنش و همکاری منطقه‌ای در مبارزه با سوانح آلودگی های نفتی (آکتائو، ۲۰۱۱)	پیشگیری موارد اضطراری	کشورهای ساحلی
عدم تصویب به موقع پروتکل ها در کشورها، تمرکز بر مقابله با آلودگی ها، نه پیش گیری و کنترل	پروتکل حفاظت از دریای خزر در برابر حفاظت از دریای خزر در برابر آلودگی های ناشی از منابع و فعالیت های مستقر در خشکی (مسکو، ۲۰۱۲)	پیشگیری، کاهش و کنترل آلودگی و بازسازی مدیریت مناطق ساحلی و نوشاب سطح آب	برنامه محیط‌زیست ملل متحد
عدم ضمانت اجرایی و محول کردن حفاظت از محیط زیست به اقدامات ملی اعضا	پروتکل حفاظت از تنوع زیستی (عشق آباد، ۲۰۱۴)	پیشگیری، کنترل و از بین بردن گونه مهاجم	محیط‌زیست کاسپین (خزر)
عدم ساز و کار الزام آور در ارائه گزارش موردی از اقدامات اعضا	پروتکل ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرامرزی (مسکو، ۲۰۱۲)	حفاظت، نگهداری و احیای منابع زنده	
عدم هدف گذاری و تعیین حد نصاب حفاظت و بهره برداری از منابع و بی توجهی به ابعاد اقتصادی و اجتماعی حفاظت از دریا			

منبع: (تابعی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۳)

بر اساس مفاد این کنوانسیون کشورهای ساحلی برای حفظ محیط‌زیست دریای خزر در زمینه جلوگیری از آلودگی و کاهش و کنترل آن جلوگیری از ورود گونه های مهاجم و کنترل و از بین بردن آن ها موارد اضطراری محیط‌زیستی حفاظت و نگهداری و احیای منابع زنده دریایی همچنین مدیریت مناطق ساحلی دریای خزر همکاری خواهند کرد این کمیسیون با استناد به اصول

مصرحه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست اهداف خود را در قالب اصولی از جمله اصل احتیاطی، اصل پرداخت خسارت توسط آلوده‌کننده، اصل دسترسی به اطلاعات و اصل تعهد به همکاری بیان کرده است (امیدی، ۱۳۸۹: ۵).

• **اصل احتیاطی:** که به موجب آن در صورتیکه تهدید جدی یا خسارت جبران‌ناپذیر به محیط‌زیست دریای خزر وجود داشته باشد، فقدان اطمینان علمی جامع نمی‌تواند به‌عنوان دلیلی برای به تعویق انداختن اقدامات مقرون به صرفه برای جلوگیری از خسارت مزبور، مورد استفاده قرار گیرد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴).

بر اساس ماده ۵ کنوانسیون تهران مبنی بر اتخاذ اصل احتیاط و همچنین بند ۴ ماده ۱۵ کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، کشورهای حاشیه خزر متعهد شده‌اند تا از دریای خزر به نحوی استفاده شود که باعث ورود آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیر به محیط‌زیست این دریا و همچنین کشورهای همسایه نگردد. همچنین، ماده ۲ پروتکل ارزیابی، در راستای اصل احتیاط به صورت صریح، کشورهای حاشیه خزر را به ارزیابی فعالیت‌های خود و تأثیر آن‌ها بر زیست بوم دریایی منطقه مکلف می‌دارد. علاوه بر این، بر اساس ماده ۴ و ۵ پروتکل ارزیابی آثار زیست محیطی الحاقی به کنوانسیون تهران، کشورهای حاشیه دریای خزر مکلف‌اند در انجام فعالیت‌هایی که در ضمیمه یک این پروتکل برشمرده شده است، به ارزیابی آثار زیست محیطی آن بپردازند و چنانچه نتایج حاصل از ارزیابی، خطر ناشی از آن فعالیت را بر محیط‌زیست دریای خزر تأیید نماید، کشور مبدأ فعالیت، مکلف است تا پیامدهای ناشی از آن ارزیابی را به سایر کشورهای عضو اطلاع‌رسانی کند. طبق بند ۱۰ و بند ۱۲ ضمیمه یک پروتکل ارزیابی، احداث کانال و لوله برای انتقال آب خزر، از فعالیت‌هایی است که باید پیش از اجرا به طور همه‌جانبه ارزیابی شود. لذا، بر اساس کنوانسیون تهران و همچنین کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، اصل احتیاط چنانچه به درستی در این طرح احصا گردد، می‌تواند تا حدودی در ارزیابی و پیشگیری از مخاطرات پیش روی دریای خزر مؤثر واقع شود (بنافی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۲).

• **اصل پرداخت خسارت توسط آلوده‌کننده:** که به موجب آن آلوده‌کننده هزینه‌های آلودگی از جمله جلوگیری، کنترل و کاهش را به عهده می‌گیرد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴).

در ماده ۲۹ کنوانسیون با عنوان مسئولیت و جبران خسارت چنین آمده است هر یک از طرف‌های متعاقد با در نظر گرفتن اصول مربوطه و ضوابط حقوق بین‌الملل متعهد به گسترش قوانین و آیین کار مناسب در ارتباط با مسئولیت و جبران خسارت وارده به محیط‌زیست دریای خزر ناشی از نقش مفاد این کنوانسیون و پروتکل‌های آن خواهد بود در این ماده، تعریفی از خسارت نشده است شاید در ابتدا به نظر برسد که واسطه بدیهی بودن آن کنوانسیون از طریق خسارت خودداری کرده است ولی نه در سایر اسناد و حقوق بین‌الملل تصریح شده است (ولی محمدی، ۱۳۸۶: ۳۶). ماده ۲۹ قانون حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر طرف‌های متعاقد را در خصوص مسئولیت ملزم به نظر گرفتن اصول و ضوابط حقوق بین‌الملل می‌کند و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست از دولتها می‌خواهد تا در نظام حقوق داخلی خود با اتخاذ اقدام مناسب قوانین لازم‌الاجرای را در چارچوب پشتیبانی از تعهدات بین‌المللی و کنند (Elferink, 2001 & Hunter, 1998).

• **اصل دسترسی به اطلاعات مربوط به آلودگی محیط‌زیست دریای خزر:** که طبق آن طرف‌های متعاقد حداکثر اطلاعات ممکن مربوط را در اختیار یکدیگر قرار می‌دهند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴).

در بند ج ماده ۵ کنوانسیون حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر آمده است: طرف متعاقد حق دسترسی به اطلاعات مربوط به آلودگی محیط‌زیست دریای خزر را دارند همچنین ماده ۲۱ کنوانسیون تحت عنوان تبادل دسترسی به اطلاعات می‌باشد که

این بند و بند ج ماده ۵ کنوانسیون نیز به اصلی از اصول حقوق بین‌المللی محیط‌زیست عنوان اصل اطلاع‌رسانی اشاره دارند. البته اطلاع‌رسانی در حقوق محیط‌زیست به دو بخش تقسیم می‌شود الف اطلاع‌رسانی و کمک در حوادث اضطراری زیست‌محیطی به اطلاع‌رسانی و مشاوره در رابطه با آثار برون مرزی این اصل از اصول موضوعی و عرفی حقوق بین‌الملل است و فرقی نمی‌کند که منشأ این آلودگی باشد (امیدی، ۱۳۸۹: ۷).

اصل تعهد به همکاری: طرف‌های متعاقد بصورت دو یا چند جانبه برای توسعه پروتکل‌های این کنوانسیون که اقدامات، آئین‌نامه‌ها و استانداردهای اضافی برای اجرای این کنوانسیون را تعیین می‌کند، با یکدیگر همکاری خواهند نمود (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴).

این کنوانسیون دارای الزامات حقوقی تعهد آور می‌باشد و با اجرایی شدن آن زمینه‌های لازم برای حفاظت از این دریا فراهم خواهد شد. به طور قطع نظارت متمرکز مراجع بین‌المللی و سازمان‌های غیردولتی زیست‌محیطی در تأمین اجرای مؤثر این کنوانسیون تأثیر به‌سزایی خواهد داشت؛ زیرا توانایی دولت‌ها را برای انجام اقدامات مطابق میل خود در قلمرو تحت صلاحیت آن‌ها محدود می‌کند (مافی، ۱۳۸۲: ۲۵۱).

چالش‌های حقوقی کنوانسیون تهران در حفاظت از محیط‌زیست خزر

در جدول زیر مهم‌ترین چالش‌های حقوقی پیش‌روی کنوانسیون تهران در حفاظت از محیط‌زیست خزر مورد بررسی قرار گرفته است:

جدول ۲: چالش‌های حقوقی کنوانسیون تهران در حفاظت از محیط‌زیست خزر

عنوان	شرح
وضعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتیک دریای خزر	رسیدن به یک توافق زیست‌محیطی قابل اجرا بدون حل و یا تفاهم در مورد مسائل سیاسی و امنیتی، امری دشوار به نظر می‌رسد.
توافق بر سر رژیم حقوقی	از آنجا که اجرای کنوانسیون تهران پروتکل‌های آن در بسیاری از موارد منوط به تعیین محدوده حاکمیت دولت‌ها در دریای خزر و همچنین تفکیک مسئولیت‌های مستقل و مشترک کشورها با در نظر گرفتن امکانات و توانمندی آن‌ها می‌باشد، تسریع در توافق بر سر رژیم حقوقی دریای خزر گامی مهم در جهت اجرای مؤثر کنوانسیون تهران و پروتکل‌های آن است.
وجود چالش‌های حقوقی	چالش‌های حقوقی متعددی مانند محدودیت در گستره معاهده و دامنه شمول کنوانسیون، نقصان در اصول حقوقی حاکم بر تحقق اهدا و اجرای معاهده، خنثی بودن تعهدات کلی معاهده به دلیل اکتفا به صرف وجود تعهد، و ملق بودن وضعیت حقوقی مسئولیت و جبران خسارت را می‌توان در این کنوانسیون مورد توجه قرار داد.
	اساس تعهدات این معاهده بر این استوار است که دولت‌های عضو "اقدامات مقتضی" را به منظور جلوگیری، کاهش و کنترل آلودگی دریای خزر به عمل آورند. تصور این است که این اقدامات فردی یا مشترک بین‌یا از تعیین رژیم حقوقی این دریاچه است، در حالی که چنین به نظر نمی‌رسد، زیرا حفاظت از محیط‌زیست، خواه با اعمال حقوق و قواعد بین‌المللی محیط‌زیست و یا حقوق و مقررات

داخلی زیست محیطی، تابعی از رژیم حقوقی، بلکه صلاحیت های قانونی هر دولت یعنی تبیین محدوده تحت صلاحیت یا حاکمیت دولت مذکور است.

ماده ۵ معاهده تنها سه اصل را بر ارائه رهنمود به دولت های عضو در مسیر تحقق اهداف و اجرای مفاد آن، ترسیم نموده است: اصل احتیاط، اصل پرداخت هزینه آلودگی توسط آلوده کننده و اصل دسترسی به اطلاعات زیست محیطی. با اینکه اغلب این اصول جنبه عرفی دارند، اما اصول عرفی قابل اعمال بر اجرای این معاهده، به این سه اصل مربوط نمی شوند و دلیلی، برای حذف قابلیت اعمال دیگر اصول عرفی حقوق بین الملل محیط زیست برای حفاظت از محیط زیست دریایی خزر وجود ندارد.

منبع: (پورهاشمی و اکرامی، ۱۳۹۲: ۸۲-۸۴)

بحث و نتیجه گیری

دریای خزر پهنه ی آبی بسته ای که با آبی نسبتا شیرین از نظر زیست محیطی در جهان بی بدیل و خاص است. این دریاچه به جهت بسته بودن، دارای شرایط اکولوژیکی شکننده و آسیب پذیری می باشد. امروزه این دریاچه به واسطه فعالیت کشورهای پیرامون آن با هدف توسعه متحمل فشار های زیادی از جهت زیست محیطی شده و با چالش انواع آلودگی های فزاینده زیست محیطی روبه رو شده است (شیرازیان و صالح، ۱۳۹۸: ۱). خزر، بدلیل منابع زیستی و غیرزیستی ارزشمند نسبت به گذشته، اهمیت بیشتری یافته است. وجود ذخایر نفت خام و گاز موجود در آن که بدون رعایت ملاحظات محیط زیستی بدست بعضی از کشورهای حاشیه سواحل مورد استخراج و بهره برداری قرار می گیرند و موجب آلوده شدن محیط می شود و از سوی دیگر منابع آلاینده ای که در سواحل آن جای دارند موجب می گردند که دریای خزر، بعنوان یک محیط بسته با فشارهای روزافزونی روبرو شود و این مساله نیازمند توجه بیشتر کشورهای منطقه و مساعدت سازمان های بین المللی ذیربط محیط زیستی است. در حال حاضر تنها چارچوب قانونی که در زمینه همکاری های محیط زیستی بین کشورهای ساحلی دریای خزر وجود دارد کنوانسیون حفاظت از محیط زیست دریای خزر یا کنوانسیون تهران است (فرشچی و روح شهباز، ۱۳۸۵: ۷۱). نگارنده در این پژوهش با بهره گیری از روش توصیفی تحلیلی درصدد بررسی حقوق محیط زیست دریای خزر با تأکید بر کنوانسیون منطقه ای زیست محیطی دریای خزر برآمده است. یافته های پژوهش حاکی از آن است این کمیسیون با استناد به اصول مصرحه حقوق بین الملل محیط زیست اهداف خود را در قالب اصولی از جمله اصل احتیاطی (ماده های ۴، ۵ و ۱۵)، اصل پرداخت خسارت توسط آلوده کننده (ماده ۲۹ کنوانسیون)، اصل دسترسی به اطلاعات (ماده ۵ و ماده ۲۱ کنوانسیون) و اصل تعهد به همکاری بیان کرده است. با این وجود، اجرای مفاد این کنوانسیون با موانعی روبرو بوده که از مهم ترین آنها می توان به وجود اختلافات و چالش های میان کشورهای حاشیه خزر، عدم تحقق توافق بر سر رژیم حقوقی خزر و وجود چالش های حقوقی از جمله عرفی بودن اصول موجود در ماده ۵ معاهده و مربوط نبودن اصول عرفی قابل اعمال بر اجرای این معاهده، اشاره کرد.

منابع و مأخذ

۱. آریا پارسا، آیدا (۱۳۹۳) حقوق محیط زیست و توسعه ی پایدار، چاپ اول، تهران: انتشارات خرسندی
۲. آرپناهی، زهرا (۱۳۸۶)، نگاهی به محیط زیست دریای خزر، ماهنامه توسعه، شماره ۵۹.

۳. امید، علی (۱۳۸۹) ضرورت علم‌یاتی کردن ساز و کارهای نظارتی و اجرایی کنوانسیون محیط‌زیست دریای خزر، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۷۱، پاییز
۴. برمکی، جعفر (۱۳۸۹) راهنمای مذاکره در موافقت‌نامه‌های چندجانبه زیست محیط، انتشارات وزارت امور خارجه، فصلنامه راهبرد/سال بیست و دوم، شماره ۹۶، زمستان.
۵. بنافی، فرشته و همکاران (۱۳۹۹) حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۲۳، شماره ۸۹، بهار
۶. پوره‌اشمی، سید عباس، اکرامی، عطیه (۱۳۹۲) بررسی چالش‌های حقوقی کنوانسیون تهران درباره حفاظت محیط زیست دریای خزر، راهبرد سال بیست و دوم، شماره ۶۹، زمستان
۷. پیردشتی، حسن و همکاران (۱۳۹۴) بررسی عوامل تعیین‌کننده جغرافیای زیستی در استقرار رژیم حقوقی دریای خزر، مجله آمایش جغرافیایی فضا، دوره ۵، شماره ۱۷، پیاپی ۱۷، پاییز
۸. تابعی، سید محمد صادق و همکاران (۱۳۹۹) همگرایی در سایه محیط‌زیست: مسائل زیست محیطی
۹. کاسپین و همگرایی منطقه‌ای، فصلنامه علمی مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۱۰، شماره ۳۴، بهار
۱۰. توکلی، جلیل (۱۳۹۷) پسماندهای حاشیه دریای خزر از منظر حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، فصلنامه علمی-حقوقی قانون یار - دوره دوم-شماره هفتم- پاییز.
۱۱. حکاک زاده، محمدرضا، بزرگ دعاگو، آرزو (۱۳۹۵)، بررسی چالش‌ها و راهکارهای تعیین رژیم حقوقی دریای خزر، فصلنامه راهبرد، سال بیست و پنجم، شماره ۷۸.
۱۲. خاوری نژاد، سعید (۱۳۹۷) چالش‌های زیست‌محیطی دریای خزر: سیاست‌گذاری و اجرا، تهران: نشر مخاطب
۱۳. رضائی، کاظم و همکاران (۱۳۹۷) تاثیر تهدیدات زیست‌محیطی بر امنیت ملی (مطالعه موردی: کرانه‌های جنوبی دریای خزر)، فصلنامه علمی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، دوره ۸، شماره ۳۱، پیاپی ۲، تابستان
۱۴. زرقانی، سید هادی، احمدی، ابراهیم (۱۳۹۵) بررسی اثرات منفی خلاء رژیم حقوقی دریای خزر بر مسائل زیست‌محیطی آن، مجموعه مقالات همایش ملی آمایش سرزمین، جایگاه خزر و چشم‌انداز توسعه گیلان، منطقه آزاد انزلی.
۱۵. شریفی چابکی، رقیه (۱۳۸۶) رژیم حقوقی دریای خزر و مساله محیط‌زیست آن، همایش منطقه‌ای راهکارهای توسعه از دیدگاه جغرافیا
۱۶. شیرازیان، شیرین، انیسی، محمد صالح (۱۳۹۸) چالش‌های حقوقی کنوانسیون تهران با تأکید بر ارزیابی راهبردی محیط‌زیست، اولین همایش ملی فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی دریای خزر (با تکیه بر رژیم حقوقی، سیاسی و امنیتی، شیلات و محیط‌زیست، اقتصادی)، گرگان
۱۷. صادقی پور، احسان (۱۳۹۸) نظام حقوقی حاکم بر حفاظت از محیط‌زیست دریایی دریای خزر، اولین همایش ملی فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی دریای خزر (با تکیه بر رژیم حقوقی، سیاسی و امنیتی، شیلات و محیط‌زیست، اقتصادی)، گرگان
۱۸. عزیزی، آریا (۱۳۹۷) بررسی نظام حقوقی بین‌المللی حمایت از محیط‌زیست دریایی با تکیه بر دریاچه خزر در بستر آلودگی، فصلنامه علمی-حقوقی قانون یار، دوره دوم، شماره هشتم، زمستان.

۲۱. فرشچی، پروین، روح شهباز، نازنین (۱۳۸۵) بهره‌گیری از کنوانسیون ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرامرزی (EPSOO) در جهت حل مشکلات زیست‌محیطی با ماهیت فرامرزی در دریای خزر، فصلنامه علوم و تکنولوژی زیست‌محیطی، دوره ۸، شماره ۳، پایب ۳، پاییز
۲۲. فرهادی، سعید، رزمی، مریم (۱۳۹۶) کنوانسیون‌های بین‌المللی محیط‌زیست، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگی هنری دیباگران تهران
۲۳. کولائی، اله، و گودرزی، مهناز (۱۳۹۲) دریای خزر: چالش‌ها و چشم‌اندازها، چاپ اول، تهران: میزان
۲۴. مافی، همایون (۱۳۸۲) آلودگی دریای خزر و تعهدات و مسؤولیت‌های بین‌المللی دولت‌ها، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران سال سوم، شماره ۹-۱۰، تابستان و پاییز
۲۵. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۴) قانون کنوانسیون چارچوب حفاظت از محیط‌زیست دریایی دریای خزر، مصوب ۱۳۸۴/۳/۱۰ قابل دسترس در <https://rc.majlis.ir>
۲۶. موسسه بین‌المللی مطالعات دریای خزر (۱۳۹۵) ورود فاضلاب تصفیه نشده به خزر، انتشار یافته در ۷ شهریور
۲۷. میر ابراهیمی، سید علی (۱۳۸۹) محیط‌زیست و استراتژی حقوق اسلامی، مجله چشم‌انداز جغرافیایی، سال پنجم، شماره ۱۲، پاییز
۲۸. ولی محمدی، محمد (۱۳۸۶) بررسی کنوانسیون حفاظت از محیط‌زیست خزر: خطر از خزر دور می‌شود، روزنامه ایران، ۱۲ تیر، شماره ۳۶۷۷
۲۹. هدایتی شهیدانی، مهدی (۱۳۹۵) دیپلماسی هوشمندانه و مدیریت مسائل دریای خزر، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۹۴، تابستان

30. Elferink, Alex (2001) , "The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction ", Ocean Development.
31. Hunter, D. (1998) , "International Environmental Law and Policy ", New York: Foundation Press
32. Nasrollahzadeh, A (2010) Caspian Sea and its Ecological Challenges, Caspian J. Env. Sci. 2010, Vol. 8 No. 1 pp. 97~104
33. <https://csr.ir>